

ՀԱՅԵՆՈՒԹԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԸ ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ի ՍԱ ՀԱՆ ԶԱՅԱԶԳԻ

Կենսագրական. — Ինքնակենսագրութեան մը մէջ՝ զոր իսահակ Հայազգին զետեղած է իր աստուածաբանական գրութիւններէն միոյն սկիզբը նա հետեւելը կը պատմէ.

«Ես ծնած եմ կրթուած եմ հերետիկոսներուն եւ ամբարիշտներուն մէջ (= Հայոց). հմուտ էի անոնց բոլոր վարդապետութեանց մէջ եւ յոյժ անարգող, հակառակորդ եւ անպատուող քրիստոնեաներու եւ ուղղափառներու հաւատքին, թայց աստուածային գթութիւնը, սուրբերու բարեխօսութեամբ, մինչեւ հիմայ

շատ եղանակներով քրիստոնեաները մոլորութենէ ազատեց, եւ գիտութեան ճշմարտութեան

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ-ԹԻԻ ԺԱ. 1908

28

լոյսին հասուց: ի գութ շարժեալ նաև դէպ իմ նուաստութիւնս՝ ոչ եթէ արժանի ըլլալու համար՝ այլ իր ողորմութեամբը, միտքիս աչքերը և իմացականութիւնս բացաւ, որպէս զի ամենավատը ամենաբարիէն զանազանեմ, արհամարհեմ հերետիկոսներու ամբարիշտ աւանդութիւնները, և ըրիստոնեաներու և ուղղափառներու հաւատքէն որոշեմ իրենց չար և պախարակելի գործերը, և սկսայ քարոզել, և աստուածածնէն զբքի գրքի միջոցաւ սկսայ տարածել վարդապետութիւնները՝ որ հերետիկոսներուն անյայտ են ու գաղտնի:

Ասոր համար բրածներս ամէն կողմ լսուեցան. իրենց բոլոր սէրն ու բարեկամութիւնը՝ զոր դէպ ի ինձ ունէին փոխուեցաւ նախանձի, թշնամութեան և ատելութեան. ուստի նաև երեք անգամ եպիսկոպոսները, քահանաները և ժողովուրդը ժողովք գումարելով՝ որոշեցին զիս ըսպաննել, ըսելով թէ՛ ով որ զիս մատնէր և սպաննէր՝ Աստուծմէն իր բոլոր մեղաց թողութիւնը կը զանէր, և իմ արիւնս իւրենց՝ և իրենց որդւոց վրայ կ'առնուին. յետոյ ձեռագիր վճիռնին բարկութեամբ ինձ ուղարկեցին, ըսելով. Գիտցած ըլլաւ, պատարագ ըսելու իշխանութիւն չունիս, քանի որ Հայերու կրօնքէն զատուեցար:

Բայց ես մեծ ուրախութեամբ իրենց պատասխան գրեցի թէ՛ ոչ միայն կը մերժեմ ձեր քահանայութիւնը՝ զոր արդէն չունէի, այլ կը մերժեմ ու կը նզովեմ թէ՛ ձեր եպիսկոպոսները թէ՛ ձեր կրօնը:

Եւ ասոր համար եկած եմ դէպ ի ճշմարիտ և անմեղադրելի հաւատքը և դէպ ի այս ամենասուրբ մայրաքաղաքը, որպէս զի ձեր անհամար և արհամարհելի մոլորութիւնները հրատարակեմ ու ծանօթացընեմ:

Խառակ ուրեմն հայազգի քահանայ մըն էր, որ՝ իր կրօնական գաղափարներուն համար կրած հալածանքներէն դառնացած՝ վրէժխնդրութեան ամենէն բուռն միջոցին դիմեց. պարսաւագրքի մը հրատարակութեան:

Խառակ՝ իր ինքնակենսագրութեան մէջ՝ ընաւ չափնարկեր եպիսկոպոսական աստիճան ունենալուն վրայ՝, Բայց յոյն ձեռագիրներու մէջ նա կ'անուանուի « Կաթողիկոս Հայոց մեծաց »:

Ժի՛ դարուն այսպիսի կաթողիկոս ունեցած չենք ամենեին, կեղծիքը ակնյայտ նի է: Մոյն ընդօրինակողները՝ Խառակ քահանայի Հայոց դէմ գրած վիճաբանութիւնները աւելի ազդու ընելու համար՝ զայն կարողիկոս անուանած են և ուրիշ, ցոյց տալու համար անշուշտ՝ թէ՛ Հայերը խրոխտալու իրաւունք չունին՝ երբ իրենց կաթողիկոսներն անգամ յետոյ կը զզջան իրենց մոլորութեանց վրայ:

Խառակ քահանայ մ'էր մինչև ապաւինին ի Բիւզանդիոն, ուր կամ իր կարգը թողուց — հայկական ձեռնադրութիւնն անվաւեր համարելով — կամ կրկին ձեռնադրուեցաւ:

Խառակի գրական աշխատութիւնները. — Խառակ թողուցած է մեզ երեք գրութիւններ, որոնցմէ ամենէն հետաքրքրականն է վերջինը՝ որ Հայոց պատմութիւն մ'է՛ Ս. Գրիգոր Լուսաւորէնէն մինչև իր ժամանակ. իր բոլոր գրութիւնները նոյն ոճն ունին. բուռն, կրքոտ. նոյն ոգին ունին. մոլեռանդ, վիճառէր, հայատեսաց. վիրաւորուած անձնասիրութեան մը մոնէրիւններն են:

Առաջին գործին տիտղոսն է.

1. Հմտ. Գալսեոս Բ, էջ 16. աս անհատական չի՛ համարիր որ Յունաց մետրապօլիսը զԽառակ քահանան՝ Պօլեոս գալէն յետոյ՝ Հայոց կաթողիկոսութեան տիպաբոլ եպիսկոպոս ձեռնադրած ըլլայ: Ստոյգ է որ Յոյն կայսրը յաճախ յունական բաժնի մէջ հակաթու կաթողիկոս մ'հաստատեցին՝ իրենց քաղաքականութեան և դաւանանքներուն ծառայեցնելու համար զանկաւ: —

Չամբան, Բ, էջ 1026, Խառակ կեզե-կաթողիկոսին վրայ խօսելով՝ կը համարի՝ թէ իր անուամբ հասած « յիմարաբանութիւններն » ալ անվաւեր ըլլան, հայա-տեսաց Եւսեմիոսի (ՓԲ զար) և Կալլիստոսի՝ (ՓԴ զար) գործ: — Քրտակաթիւր, իր « Բիւզանդական Մատենագրութեան » մէջ, էջ 89, պարզ քահանայ մը կը համարի զԽառակ:

Ա. — «Սրբոյն հօրն միտոյն իստահակայ՝
Հայոց մեծաց՝ քան նախառնական ընդդէմ
Հայերուն՝ որ համախոհն են Եւտիքիսի,
Գիստարորոսի, Տիւրիսիս Կոստի, Պետրոս Թա-
փիլի, Յուսիսնոս Աղիկիստեանցոյն և Անմահ-
ստոյցներուն»:

Գիրքը բաժնուած է հետեւեալ մասերու.

1. Զրիստոսի ընտիճեամ վրայ,
2. Անտմամ տօմին վրայ,
3. Զրիստոսի Ծմնդեան վրայ,
4. Զրիստոսի երկու ընտիճեամ վրայ,
5. Զրիստոսի քրտամց վրայ,
6. Հացի, գինւոյ և ջրոյ վրայ,
7. Հացի և քաղաքի վրայ,
8. Այմ կէտերում վրայ՝ զորս Զրիստոս չա-
ւամղեց, այլ առաքեալը և արք.
9. Հրեական գոհներում վրայ՝ զորս Հայերը
կ'ըմեն.
10. Հայոց խաչմ ղէմ ըրած հայհոյութիւնները,
11. Խաչերը միացմելու ղէմ.
12. Սուրբ վարդապետութիւնաց վրայ՝ զորս չա-
յերը կ'ուրաման.
13. Հայերը ծնունդորթութիւն յունիմ.
14. Սատմայական պահքիմ վրայ՝ զորս Առ-
ջիվուր (= Առաջաւոր) կ'անունանեն.

Իսահակայ այս գործը շատ հետաքրք-
րական է քրիստոնէական հնախօսութեան
տեսակէտով. — Ալեքսան տօնը նոյնքան
հին է Հայոց քով՝ որքան քրիստոնէական
այլ եկեղեցիներու մէջ, Զայս ապացու-
ցանելու համար՝ Հ. Ալեքսիքեան՝ կը յի-
շատակէ շարք մը պատմական ղէպքերու.
Է դարուն Յովհաննէս Իմաստասէր կը գրէր.
« Ալեքիքն և ծնունդն և մկրտութիւնն
Քրիստոսի՝ ի միասին առեալ տօնախմբին »:
ժ. դարուն Սամուէլ կամրջածորեցի կը պա-
հանջէր որ Ալեքսան տօնը Ծննդեան չոր-
րորդ օրը կատարուի: ԺԱ դարուն Գրիգոր
վկայաւոր Ալեքսան մարականը կը յօրի-
նէ. — Իսահակ՝ ԺԲ դարուն մէջ՝ մեծա-
պէս գայթակղած է Հայոց վրայ որ Ա-
նտուր չեն տօներ, պատրուակ բերելով՝
թէ Գարրիելի մարտ ամսոյն մէջ երեցած
ըլլալը զեռ լաւ հաստատուած չէ ժամա-
նակագրական քննութեամբ. Իսահակ քա-
հանան՝ յետ Ս. Հայրերու վկայութիւննե-
րով հակառակը հաստատելու կը գրէ.

« Տայց եթէ բոլոր սուրբերը կը ստեն,
և աւետուր մարտ ամսոյն հանդիպած չէ

... ինչո՞ւ չեն տօներ կամ ապրիլին, կամ
մայիսին, կամ ուրիշ ո՛ր և իցէ ամսուան
մէջ » . կը հետեւի ուրեմն թէ Հայերը
ժամանակագրութեան մասին խղճահար
չեն, այլ Ալեքսան չեն հաւատար, և Յի-
սուսի ծնունդը զերբնական չեն նկատեր:

Իսահակ կը պախարակէ անշուշտ Ա-
լեքսան համար առանձին տօն չունենալը,
որովհետեւ ինքն ալ յետոյ պիտի բռնէ
յունուար 5ին կը տօնէին զայն, Ծննդեան
հետ: — Մատաղի սովորութեան վրայ
խօսելով՝ Իսահակ կը ծանուցանէ թէ Հա-
յերը իրենց փրկութիւնը գտններու և կո-
վերու մարմինն կը սպասեն, ո՛չ եթէ երկ-
նային պատարագէն: — Հայերը՝ զորս
հեղինակը « Գեներու կառք » կ'անուանէ,
խաչը սրբազան չեն համարիր ինքներեն,
անոր համար կ'օծեն զայն՝ գործածելնէն
առաջ: Երեք փայտէ խաչեր իրարու կը
միացնեն՝ աստուածային կրօնորդութիւնը
պատկերելու համար, իրեւ թէ Ս. Երբոր-
դութիւնն ալ խաչուած ըլլար, և ամբարըշ-
տութիւն չըլլար փայտով մը ներկայա-
ցնել յաւիտենական էակը: Ուրիշ տեղ նոյն
հեղինակը կ'ըսէ թէ Հայերը խաչը Յի-
սուսէն աւելի զօրաւոր կը համարին՝ մը-
տածելով որ խաչը կարող եղաւ զԵիսուս
մեռցնելու: — Առաջաւոր (որ հայերէն կը
նշանակէ յաստադրողակ)՝ Սարգիս անունով
աղանդաւորի մը շունն էր, որ իր առջևէն
կ'երթար միշտ և շարժումներով կ'իմա-
ցնէր թէ այն գիւղին մէջ՝ որուն մօտեցեր
էին՝ իր աղանդին հետեող մը կը գտնուի՝
թէ ոչ՝:

Բ. — «Սրբոյն Սահակայ քան նախա-
ռական ընդդէմ չարափառ և ձերեպիսոս
Հայերուն. և քե քանի՛ հերետիկոսութիւն
ունի՛ն՝ յոյսին դէմ կոչուցած Հայերը»:

1. Մեկնութիւն շարականաց, էջ 26.
2. Իսահակ քահանայի այս գրութիւնը ապագրուած է. Gallandi « Bibliotheca veterum patrum » t. XIV, էջ 411. — Migne « Patrologia graeca » t. 132 էջ 1153-1257.

Այս գրութեան մէջ մի առ մի կը թուարկէ Հայոց հերետիկոսութիւնները՝ որ 29ի կը բարձրանան, թէպէտ հեղինակը այսչափը նշանակած է՝ « համառօտութեան » համար: Ահաւասիկ այդ մոլորութիւնները՝ զորս կը հերքէ սուրբ Հայրերու վկայութիւններով:

1. Յիսուսի մէջ՝ մի ընութիւն և մի կամք կը դառանին Հայերը:
2. «Որ խաչեցար» կը գործածեն «Սուրբ Աստուած»ի մէջ:
3. Երեք խաչ իրարու կը միացնեն, որոնց վերայինը պատկի է, Ս. Երրորդութեան ամօձերէն մին ասով աւելի փոքր դառանան լով:
4. Ձեռնդրութիւններ ամփաւեւ է, որովհետև կը մեղսանեն դաշինքն ղէմ՝ զոր Տրպատ և Ս. Գրիգոր կը քննեն զհարիոյ շնոն, դիտւոյ Հայրապետին հետ:
5. Պատարագներ մոլորեալ է, որովհետև կ'ըսեն միայն «Առէք կերք»ի պարսերութիւն անաշիմ մատ (տե՛ս մահ էջ 418):
6. Բաղարջ կը գործածեն:
7. Բաժակի մէջ ջուր չեն խումեր:
8. Տաքի մէջ աղ չեն ղնիր:
9. Անետմար չեն տօներ (որոշեալ ժամանակներ):
10. Ծմունդը և Տրապարտը իրարմէ չեն բաժնիր:
11. Տրապարտը անաշի՝ յունուար 5ին՝ Անետմար կը տօնեն:
12. Յունուար 6ին՝ Տրապարտը ընկու և Քրիստոսի մկրտութեան պաշտօնը կատարելու տեղ՝ գետ կ'երթան:
13. Յունուար 9ին՝ անետմար երկրորդ տօն մ'ալ կը կատարեն, այնպէս որ՝ ըստ այսմ՝ Յիսուս անետմարէն 12 ամիս վերջը ծնած կ'ըլլայ:
14. Յունուար 12 իմ՝ առաւօտեան ժամերգութեան մէջ Մկրտութիւնը կը տօնեն, Տրապարտը պաշտօնը կը կատարեն, մոյս օրուսմ մէջ թիփատմամ թուղթի, անետարանը և պաշտօնն ալ կը կատարեն:
15. Ծնունդ չունին, և ոչ իսկ գիտեն թէ ի՞նչ միջով օծուա՞ն կ'ըլլուն:
16. Խորով չեն օծիր մոր մկրտութեանը:
17. Հայր մեր աղօթքը արգիլած են ըսել թէ՛ քահանայի, թէ՛ աշխարհականի, իրենք գիրենք անբժան զգալով զԱստուած «Հայր» անուանելու:
18. Մկրտութեան ժամանակ չեն փնէր երախայիմ վրայ:
19. Անուածածծայ և սրբոց պատկերները չեն յարգիր, թէպէտև Ս. Սեղբնստորոսի վարքին մէջ՝ զոր իրենք ալ ունին՝ գիտեն զոստանդ մի յարգանքը դէպի պատկերները զետրոսի և Պօղոսի: Կ'ամսաստեն Ս. Գրիգոր լուսաւորչի ալ որ կը հրամայէ սրբոց պատկերները յարգել:
20. Մեծ Պահոց մէջ ոչ եկեղեցի կը մտնեն՝ ո՛չ ալ պատկերները կը յարգեն:
21. Շաբաթ և կիրակի որ (ի բաց առեալ Տրապարտը) պահը պահողները մզովուած են. անոր համար Մեծ Պահոց շաբաթ և կիրակի օրերը պանիր կ'ուտեն:

22. Սրբոց յիշատակը չեն կատարեր. տօները ետեւ անոց կը փոխադրեն:
23. Մամազկերտի և Թեոդուպոլի ժողովքին հետեւին՝ Առաջաւորաց պահքը կը պահեն:
24. Պանիրիկաց պահքի ժամանակ միս կ'ուտեն:
25. Պատարագի զգեստին ամփայլ է. եպիսկոպոսները զոց զլիտվ աշտօնն կը կատարեն և պատարագը ընթացքին երկրորդ թաւ մըն ալ կ'առնեն զլուխին:
26. Աւագ Հինգշաբթի չեն հաղորդուիր:
27. Ջատկի՝ չընամներու ոտն՝ զառ կը գոհեն:
28. Եղի կամ ոչխարը կարագով օծելով, եղջիրները թկարելով՝ կը գոհեն եկեղեցւոյ ատշև և զայդ՝ Տէրուական զոհ կ'ամուսնան:
29. Մեծելոց հողին արքայութիւն տամելու համար անաշիմ գոհին չեն ղնիր, այլ ամասնոց արիւնը կը թափեն:

Այս վիճարանութիւնը զրական ամեն արժէքէ զուրկ և երախայական վիճարանական խանդով ողբորոած, գիտնականի մը կարող է օգտակար ըլլալ՝ եթէ ծիսական տեղեկութիւնները ենթարկէ մանրամասն վերլուծման:

Գ. — «Պատմութիւն» որոյն Գրիգորէն միեղեւ հիմա, (գրած) անոց մասին՝ որ իր գահուն յաջորդեցին և անոց մասին՝ որ յաջորդարար յապատրեցին՝ Հռովմայեցոց կամ Պարսկաց մէջ, ձառնհառա՛ն համար՝ րե միեղեւ կ'ըր պահեցին յաջորդ հաստաքը՝ զոր ընդունեցան Ս. Գրիգորէն և Նիկիոյ սուրբ ժողովէն, և րե որ օրերու մէջ և որմէն մոյրեցան, և րե ինչպէս յաջորդարարեցան և րե ինչ ինչորեկը եղան հաստաքի համար, և րե ինչպէս մոյրարեցան մէջ մնացին միեղեւ ոչոր:

Այս գրութեան վաւերականութեան նրկատմամբ՝ շատ տարակոյսներ եղած են, որովհետև ձեռագիրներէն և գիտնականներէն ոմանք զայն կ'ընծայեն փոփոխակի:

1. Սահակ Քահանային՝
2. Դեմետր կիւզիկեցոյ՝

1. Այս երկրորդ գործը տպագրուած է արդէն. Gal-landi «Bibliotheca graeca» t. XIV, էջ 437-446: — Migne «Patrologia graeca» t. 182:
2. Տե՛ս Քրտմայսի, էջ 89: Հեղինակ անձնակն կարծիք էր յայտնել, ալ միայն Սահակ և Դեմետրի ընծայուած գրութեանց նշոյնութիւնը կը մատնանշէ:
3. Տե՛ս Կալլամոսի յառաջարկը, Հո. ԺԳ, էջ IX: Նախարարն հեղինակը՝ անշէ հասանական կը նկատէ որ Դեմետր կիւզիկեցոյ ըլլայ:

3. ֓իլիպպոս միայնակեցի՝

4. Գրիգոր Սարգաւազի՝

Գրութիւնը զոր հեղինակը մինչեւ իր ժամանակ կ'ուզէ հասցնել՝ կ'աւարտի Սիբուս Բաղրատունիով (695-703) և Ստահակ հայրապետով (677-692), ուրեմն հեղինակն ալ պէտք է այդ թուականին աւարտած ըլլայ:

Բայտ Հ. Ալիշանի այս գրութեան հեղինակն է Գրիգոր Սարգաւազապետ, և զայն յունարէնի թարգմանողն՝ Դեմետրիկիսկի: Այս ենթադրութեամբ ուզած է նա հաշտեցնել կրկին աւանդութիւնները՝ որոնցմէ մին այդ պատմութիւնը Գրիգոր Սարգաւազի կ'ընծայէ, իսկ միւսը՝ Դեմետրիկիսկի: Բայց թէ կայ յիշատակ ձեռագրի մը որ Գրիգոր Սարգաւազի ընծայէ այդ գրութիւնը՝ շատ տարակուսելի է: Հ. Ալիշան յիշողութեամբ միայն փարիզու ձեռագրի մը մէջ այդ մակագրութիւնը տեսած կը համարէր, բայց յետագայ ընտելութիւնը ցոյց տուին թէ այդ աղօթ յիշատակին մէջ շփոթում մը պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլայ: Դեմետրիոս կիւզիկեցի ըրոնիկագիրը անծանօթ անձնաւորութիւն մ'է, որուն ո՛ր դարու մէջ ապրած ըլլալն իսկ անյայտ է. բայց Սելյուլիցնս պատմիչը որ զայն կը յիշատակէ, իսկ Սարգաւազէն վերջ կը դասակարգէ որ Չմշկիկի ժամանակակից էր. ոմանք զայն նոյն համարած են կիւզիկէի եպիսկոպոս Դեմետրի հետ՝ որ տասներորդ դարու անձնաւորութիւն մ'է: Երկու պարագային ալ՝ Դեմետրի կիւզիկեցի չի կրնար է դարու հեղինակ մը նկատուիլ՝ հետեւաբար հեղինակ այս պատմութեան:

Փիլիպպոս Միայնակեացը ժամանակակից էր Ալեքս Ա Կոնստնտինի, հետեւաբար չէր կարող մինչև է. դար հասնող ժամանակագրութեան մը հեղինակ ըլլալ՝:

Այդ պատմութիւնը մեր կարծեօք պէտք է անպատճառ իսահակ՝ Հայագգի քահանային վերագրել, վասն զի՝

1. Ժամանակագրական ցուցակը կը վերջանայ Սահակ հայրապետով (677-692). պէտք է դիտել որ իսահակ քահանան ալ իր ուրիշ գրութեանց մէջ՝ Յոյն գաղափարողներէն ներկայացուած է իբրեւ Հայոց կարողիկոս: Անհրեւ է որ զիսահակ քահանան դիտմամբ իբրեւ հայրապետ ներկայացնող ընդօրինակիչը՝ զայն ուզած էր նոյնացնել է. դարուն ապրող իսահակ կաթողիկոսի հետ, և այս պատճառաւ ժամանակագրական ցանկը կը կեցնէր հոն՝ ուր պէտք էր իսահակ կաթողիկոսի աւանդուն արձանագրել կատարած ըլլալու համար «մինչև այժմ» գրելու խոստումը: Այսպէս գրութիւնն՝ եթէ իր տիտղոսին մէջ ալ չունենար իսահակ քահանայի աւանդուն իր վերջաւորութեան մէջ՝ իբրեւ ստուգագրութիւն՝ ունի՝ զայն արդէն:

Կը հետևի թէ իսահակ քահանան նախապէս իր պատմութիւնը կը հասցնէր մինչև իր ժամանակ, մինչև ժի՛ դար, բայց ընդօրինակիչը՝ ընդհատած էր գրութիւնը Սահակ կաթողիկոսին հասած ժամանակն անգիտանալով որ վերջինս Պարսկաստանի մէջ նախատակուած էր, սղիտութիւն մը որ շատ հասկանալի է յոյն ընդօրինակողի մը համար:

2. Բայց այս պարագան կը ցուցնէ՝ որ յոյն գրութիւնս շարադասութիւնը կը կազմէր հեղինակի միւս վիճարանական գրութեանց, որոնք յայտնապէս իսահակ կարողիկոսի վերնագրին ունին: Եւ յիշաւ յայտնուիլ բան չէ բայց եթէ ամբողջացումը իսահակ Հայագգիի միւս գրութեանց. այսպէս յետ պատմելու թէ Հայերը

1. Կալէանտի (ժի) և Միքել (հտ. 127 էջ 1880-1901) Փիլիպպոս միայնակեցի անուամբ կը ապագրեն: 2. Հ. Ռաբրեղ Սարգիսեան «Գրիգոր Սարգաւազապետ» (Բզմ. 1905, էջ 119).

3. Հ. Սարգիսեան, Բզմ. 1905 էջ 112.

4. Քրուսեպախէր էջ 367, և 399.

5. Պատմութիւնը առանց հեղինակի անուն գրուած ըլլալով ձեռագրին մէջ՝ «Յակոբիկեանց և իսահակաբանց» վրայ գրուած հատուածէ մը վերջ՝ որ յիշաւ Փիլիպպոս Միայնակեցի կը պատկանի, առիթ տուած է այն սխալ կարծիքին՝ թէ այս գրութիւնն ալ Փիլիպպոս Միայնակեցի պատկանի:

1. Ի՞նչ բանի մէջ կը մուրրին
2. քանի են իրենց մուրրութիւնները՝
այս պատմական տեսութեամբ կ'ուզէ ցոյց
տալ թէ
3. երբ մտան Հայոց մէջ մուրրութիւն-
ները:

Այս պատմութիւնը շարայարոյրիւն մ'ըլ-
լալուն համար է որ առանց հեղինակի ա-
նուան ընդօրինակուած է յաճախ և հե-
տեաբար շփոթութեանց առիթ տուած:

3. Հեղինակին հայագրի մ'ըլլալը ակն-
յայտի է. յունարէնի մէջ կը գործածէ
Աքսոք բառը դժուարանալով ճիշդ հոմա-
նիշը գտնել, նոյնպէս մարգրանի. բայց
որովհետեւ οί Μαροτάνοι յոգնական ձեւի
տեղ ձեռագիրը սխալմամբ ἡ Μαροτάνη
իգական ձեւը դրած է, գրութիւնը լատի-
ներէնի թարգմանողը՝ Միշնի հրատարա-
կութեան մէջ՝ կարծած է որ Մարգրան
անունով աղջիկ մը կառավարած ըլլալ
զՀայաստան...! «Post haec autem mu-
lier rerum summam apud Arme-
nios tenuit». Կոստանդին Պեքիեռուժէնի
նման՝ հեղինակը հայերէն սեռական ձեւը
կը գործածէ. Գորոսթա զաւառը՝ օրինակ
իմն՝ Կոզմիտայ ձեւի սխալագրութիւնն է:
Տեղեակ է՝ իբրեւ հայ բազմաթիւ մանրա-
մասնութեանց. Ս. Սահակայ 110 տա-
րուան կեանք կ'ընծայէ Թովմա Արծրու-
նիէն անունով. Կոմիտաս Կաթողիկոսը հե-
ղինակ կ'անուանէ Ամարթանաք անուամբ
գրքի մը՝ զոր գրած է նա Ս. Սահակայ
կեղծանունամբ. հեղինակը ասով անշուշտ
կ'ակնարկէ Հաստատմատին զոր՝ Կոմի-
տաս Կաթողիկոսի ժամանակ՝ հրապարա-
կեց Յովհ. Մայրազոմեցի. ցարդ յայտնի
չէր սակայն թէ ի՞նչ կեղծ անուն էր վերջ-
նոյս ընտրածը, Ստեփան՝ եպիսկոպոս է
Քարաբրամանյանի որ հայերէն Գարդմանայ
սեռականի սխալագրութիւնն է. Յովհանն

նէս անունը Ովանէս կամ Եւանէս գրած է
հեղինակը՝ փոխանակ յունական ձեւը գոր-
ծածելու. Մուշեղ Մամիկոնեանը կ'ա-
նուանէ Մուսիքիս Մանքան որ Մամգունի
փոխադրութիւնն է: Խալատարը՝ «Քրիս-
տափոր» կը թարգմանէ, ասուգարանու-
թեամբ: Բայց ամենէն յատկանշականը հե-
տեալն է. հեղինակը այնքան Հայագէտ
է՝ որ Ներ-շապուհ անունն անգամ թարգ-
մանելով՝ ΕΥΣΤΑΘΙ կ'արտագրէ!

4. Թէ գրութիւնն կամայական փոփո-
խութիւններու ենթարկուած է՝ կարելի է
հաստատել նաև ուրիշ տեղերէ: IV և V
համարներուն մէջ՝ ուր յանկարծ կ'ըսէ
թէ Ս. Սահակի մահէն վեց տարի ետք
«Սափեպանի» (Շահապիվանու) ժողովքն
եղաւ՝ հաստատած պակաս է: «Հայոց Թա-
զաւորներ» վալարէտէն (վաղարշէն) մինչև
Թասէս (Արտաշէս) վերնագիր մը կը գրու-
նենք՝ առանց այդ խոստացուած ցուցա-
կին. — այս բանս ցոյց կու տայ՝ թէ վեր-
ջաւորութեան մէջ ալ դիտումաւոր յա-
պաւում մ'եղած ենթադրելը զուրկ չէ հի-
մունքէ:

5. Ամբողջ գրութիւնը իսահակ քահա-
նայի հոգին կը պատկերէ յստակ կերպով,
սկսեալ նոյն իսկ գրութեան տիտղոսէն:
Իր կարծեօք՝ Պարսից քաղաքականութիւնն
եղած է որ ջանացած է Հայերը զատել
Յոյներէն՝ հրամայելով որ կեսարիա չեր-
թան ձեռնադրուելու: Հայերը Յոյներէն
բաժնուեցան Ղևոնդեանց ընկեր Յովսէփի
երկոտասաններորդ տարին, Պարսից հրա-
մանաւ. Արդիշոյ Ատորին է որ Ներսէս Առ-
տարակեցոյ ժամանակ՝ Հայերը խորեց
Տիմոթէոս Կուզի և Փիլիկ ասորւոյ գրուած
ներով և զանոնք մուրրցուց. Հայերը ի-
րենց կարգին ջանացին Վիրք և Աղուանք
մուրրցնել, բայց չյաջողեցան: Գրութեան
ձգտումները բոլորովին կը նոյնանան՝ ա-

1. Քրոմպպիտէր կը յիշէ միայն թէ Փիլիկպոս Միայ-
նակեցի գրութիւնը ընծայուած է նաև Իսահակ Հայագ-
նի, առանց հաստատելու կամ հերքելու: 2. Բարսեղ

Վ. Սարգիսեան (Բզմ. 1905 թ. 122) կ'ըսէ. «Ոմանք
ալ զասիկայ որպէս զխալին անկախ մի գրուած նկա-
տելով՝ Սահակ անունով հակաթու կաթողիկոսի մը կար-

նոնց հետ՝ զորս խառնակ ցոյց կու տայ իր ուրիշ գրութեանց մէջ:

Կ Ո Ջ Մ Ա Ս Ժ Ն Ճ Ղ Ո Ի Կ

(Ժ Ա Մ Ա Ր)

Կենսագրական. — Կողմաս Ճնճղուկ Միքայէլ Դ կայսեր (1034-1041) խոս. տովանահայրն էր: Մեծ համարում վաշեմէնէն կը թուի իր ժամանակակից Յոյներէն՝ որ զինք կը ճանչնային Յիկելիոս: քիոս անուամբ: Միքայէլ Պափլագոնիացի այն աննշան երիտասարդն էր՝ որ Զոյէ կայսրուհւոյն սիրտը գրաւեց և զահու վըրայ բարձրացաւ: Զոյէ մեղմօրէն ազդող թոյն մը տուած էր իր ամուսնոյն՝ Ռոմանոս Գ. Արգիրոսի՝ յետոյ բաղանակաց Զոյն մէջ անոր գլուխը մխրճելով՝ մահը փութացուցած: Այս ոճրէն յետոյ իսկոյն կայսր անուանած էր աննշան Պափլագոնիացին՝ որ թերևս Փոքր Հայքի մէջ առիթ ունեցած էր ծանօթանալու Ճնճղուկ հայ կրօնաւորին հետ՝ որ իր սրտակիցն և խորհրդատուն եղաւ: Կայսրը Պոլսոյ արտարձաններէն միոյն մէջ վանք մը շինած էր իր խոստովանահօր պաշտպան սուրբին անուամբ, և որովհետեւ Ս. Կողմաս և Դամիանոս «Անարծաթ բոխէկը» տխրողուն ունի Յունաց՝ ինչպէս նաև մեր եկեղեցւոյ մէջ՝ «Անարծաթից վանք» կը կոչէին զայն պարզապէս, անկարելիով անշուշտ նաև կրօնաւորներու աղքատութեան ուխտին: Միքայէլ կայսրը լուսնոտ էր, նոյն իսկ գահ ելլալէն առաջ. յաճախ՝ հասարակաց տօնախմբութեան ժամանակ՝ հիւանդութիւնը կը բռնէր և գե-

տին կը թաւալէր, բիւզանդացի պահելով միշտ իրենց անայալլ բնաւորութիւնը հետեակ գիւտը մտածեցին. կայսեր գահին շուրջ վարագոյրներ դրին. երբ կայսրը փրփրելու նշան մը տար՝ թիկնապահները իսկոյն վարագոյրը կը քաշէին իրեն թէ թատերգութիւն մը վերջացած ըլլար: Միքայէլ կայսեր հիւանդոտ ու ջրղային կազմը մեծապէս տառապեցաւ իր խղճմտանքի խայթեմէն: Կարող չէր յաւիտենական դատարարութեան ահեղ և իր գլխուն վրայ կարկառող ուրուականը վայրկեան մ'իսկ հեռացնել, բժիշկն և խոստովանահայրը միշտ իր քովն էին: Մեղքը քաւելու համար ոչ մէկ միջոցի չէր խնայեր և արքունական գանձը բաւական կ'օգնէր իրեն այս մասին. վանքեր և եկեղեցիներ շինեց. Ս. Դեմետրիոսի գերեզմանին ուխտի գնաց. բորտներու կը ծառայէր. ճգնաւորները քաղաքներէն կը հանէր իր պալատին մէջ կը ժողվէր. պալատականներու և այս կիսամերկ էակներու խառնուրդը՝ կը պարզէր տարբերակ տեսարան մը. կայսրը տախտակի վրայ կը ընանար՝ իր մետաքսէ անկողնին մէջ ճրգնաւոր մը պառկեցնելով, Բայց Ճնճղուկ այսքանը բաւական չհամարեցաւ. կայսեր վրայ ապաշխարանք դրաւ՝ ամենեւին կայսրուհւոյն հետ չտեսնուիլ, Ռոմանոսի զէմ բրած ոճիրը քաւելու համար: Կայսրը այնքան ճշդութեամբ պահեց այս պատուիրանը որ երբ նոյն իսկ իր մահուան վայրկեանին Զոյէ եկաւ վերջին բարեւ տալու, նա իր բոլոր իշխանութիւնը գործածեց կայսրուհին զինուորներով ետ ճամբելու համար:

Հիւանդութեան սաստկացած պահուն՝

ծեցին՝ զոր Հայք չեն ճանչնար» բայց Սահակի անգղոթիւնն իբրև «կաթողիկոս» չի՝ նշանակեր որ նա իբր ո՛ր է և անձ գոյութիւն ունեցած չըլլայ: Արքայն Մարգէն «Է. զարուժ խմբագրուած ըլլալ կը ցուցնէ զայն: Այս բանս փոսայ Թ. զարուժ առ Հայս ցրած թղթին իսկ յայտնի կը տեսնուի, որը այդ գրութեան վրայ ձևուած է, սաղէման թիւ 1414 գրչագրի համաձայն»:

Արքայն Մարգէն տեսութիւնը՝ թէ գրութիւնս անպատճառ է. զարուժ հիմնուած է ի հարկէ ժամանակադրական այն փաստին վրայ՝ որ ցանկը մինչև է. զար

կը հասնի իսկ փոսայ թղթի աղերսը այս գրութեան հետ՝ կարելի է հակառակ կերպով ալ մեկնել, որովհետեւ իսահակ քահանան հմուտ կ'ընէի այն ամէն աղերսներուն՝ որ տեղի ունեցած են Հայոց և Յունաց մէջ, — իսահակ Հայագոյն այս Պատմութիւնը տպագրուած է Ի Migne, Patrologia graeca, t. 127 p. 884-902. t. 132 p. 1153-1257. Gallandi, Bibliotheca veterum patrum. Combefis, Auctorum novum 2 261-271. — Քրուզացիներ սոյն հեղինակը կ'անուանէ (էջ 81 և 89) «Իսահակ Ի Մեծ Հայոց» և կը յայտնէ թէ նորագոյն ուսումնասիրութիւններ կը պակսին:

(1041) կայսրը Ս. Կոզմասի վանքը առանձնացած էր. ճնճղուկ իրեն խորհուրդ տուաւ իբրեւ կրօնաւոր մեռնելու Նա սքեմ հազաւ, մագերէ կտրեց, և սկսաւ խիստ ճգնութիւններ ընել. բայց հիւանդութիւնը իրեն թոյլ չէր տար հասարակաց ժամերգութեանց մասնակցելու. իւզճի նոր խայթերու առիթ չտալու համար՝ քիւզանդացիք կայսրը անկողնով միասին եկեղեցի կը տանէին, ժամերգութեան աւարտելէն յետոյ՝ սենեակը կը վերադարձնէին. Դեկտեմբեր 10ին՝ այս փոխադրութենէն քիչ յետոյ մեռաւ կայսրը:

Ճնճղուկ ալեւոր և խիստ ճգնաւորի մը պատկերն է՝ կանգնած այդ հիւանդոտ կայսեր զխուռն վերեւ. փոխանակ զինքը մը խիթարելու՝ կը սարսափեցնէ ու նորանոր ապաշխարութեանց կը բռնադատէ¹:

Կայսեր մահուան օրը՝ Ս. Կոզմասի տօնը կը կատարուէր:

Ճնճղուկի գրական աշխատութիւնը. — Ճնճղուկէն հասած է մեզ միակ գրութիւն մը². «Մեկնութիւն Քրիստոսի ութ երաւութեանց» որ ղեռ անտիպ է և կը զբտնուի վատիկանու ձեռագիրներուն մէջ³:

Հ. Կ. Տ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Շարայսրեկի

ՊՐՈՖ. ԼԵՄԱՆԻ

Նիւլեթեր Հայաստանի Բնագոյն պատմութեան.

Ա. Սարգստարեկի տրանսկրիպտներ

Թիւ 45-47. Սարգուր առաջնոյ, Լուսիպրիսի որդւոյն երեք արձանագրութիւնք Սարգուրաբերդի հսկայական կոյտին վրայ. սա վանայ ժայռին արեւմտակողմ և դէպ ի ծովակն շինուած է, և միանգամայն ինծի ծանօթ նախահայկական պարսպաշինութեան մեծղի՝ օրինակը կը ներկայացնէ, մեծ, կանոնաւոր յղկուած քարերով:

Թիւ 47. Ի մէջ 45 և 46 թիւերու, պարսպաքարի երրորդ շարքին վրայ, և նոյն իսկ ձախակողմէն երրորդ հսկայական կոյտին վրայ կայ արձանագրութիւն մը, առաջին անգամ մեզմէ գտնուած և միայն սկզբի տողերը մնացած:

Երեք արձանագրութեանց սկիզբն նոյն կերպով է.

«Արձանագիր (պատգամաւորութիւն) Սարգուրայ¹, մեծի արքայի»:

Թիւ 48.

Բ. վանայ ժայռի զոռի սեւեկիկը (Oferfennische).

Շատ հաւանականաբար Սարգուր Ա.ի կը վերաբերի, ըստ ոճոյ գրոցն և ըստ տեղւոյն դաստիւղով, նաև աստուրական արձանագրութիւն մը, զոր և մեր արշաւանքին ժամանակ վանայ ժայռին հարաւակողմ, սարի ծայրին մօտ, կենդանի քարէ փորուած սենեկիկի մը մէջ գտայ, որոյ

1. ՏՅ՝ Լրգօ, հտ. 14 էջ 305. — «Par le conseil d'un moine, nommé Zinziluc, son directeur inseparable, il se depouilla de la pourpre. — Muralt աւելի ուղիղ ձեռով կը գրէ տեւեր. «Michel poussé par le moine Cosmas Tzintzoulouce se fait raser» (Chronographie byzantine, էջ 620). — Քրոնոգրաֆէր՝ որ ճնճղուկի ոչ դարը կը նշանակէ՝ և ոչ ալ իր պատմական զօրը կ'ահնարէ՝ իր գրուածքը յիշատակած ժամանակ՝ զայն կ'անուանէ «Tzintzilukios Kosmas» էջ 160.

2. Քրոնոգրաֆէր էջ 160.

3. Cod. Vatican. Ottob. 459 saec. 15 fol. 67-108. — (Քրոնոգրաֆէր, էջ 160).

1. Խնդիրը, թէ այս Սարգուր Ա.ը, որդի Լուսիպրիսայ, արքայ Նաբիթի, նոյն է արդեօք Ուրարտացի Սարգուր Բ.ի հետ, յաջորդին Արամի Ուրարտացոյ, հակառակորդին Սարգանասար Բ.ի, Իսպուրիսի հօր հետ, կարելի է ստուգութեամբ վճռել մեր ձեռքը ունեցած Նիւլեթի սակաւութեան պատճառաւ՝ (տես Verh. Berl. anthropol. Ges. 1894 S. 488).